

Національна академія наук України
Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні

ЖИТТЯ — У СЛОВО́

*Збірник наукових праць
на пошану академіка
Віталія Макаровича Русанівського
(1931–2007)*

Київ 2011

11. Мельничук А. С. Понятие системы и структуры языка в свете диалектического материализма / А. С. Мельничук // Вопросы языкознания. – 1970. – № 1. – С. 19–32.

12. Подкорытов Г. А. О природе научного метода / Геннадий Алексеевич Подкорытов. – Л. : Изд-во Ленинградск. ун-та, 1988. – 224 с.

13. Постовалова В. И. Историческая фонология и ее основания : опыт логико-методологического анализа / Валентина Ивановна Постовалова. – М. : Наука, 1978. – 203 с.

14. Русанівський В. М. Марксистсько-ленінська методологія вивчення лінгвістичних об'єктів / В. М. Русанівський // Мовознавство. – 1980. – № 6. – С. 3–11.

15. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.

16. Снесар В. И. Место принципов в системе научного знания / Снесар В. И. // Анализ системы научного знания / под ред. Я. Ф. Аскина, Т. К. Никольской, Б. И. Мокина. – Саратов : Изд-во Саратовск. ун-та, 1976. – С. 24–27.

17. Спиркин А. Г. Основы философии : учеб. пособие для вузов / А. Г. Спиркин. – М. : Политиздат, 1988. – 592 с.

18. Степанов Ю. С. Методы и принципы современной лингвистики / Юрий Сергеевич Степанов. – М. : Наука, 1975. – 311 с.

В. В. Жайворонко (Київ)

КОНЦЕПТОСФЕРА «СВІТ» У МОВОТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Статтю присвячено концептуальному образу «світ», який пронизує всю поетичну мовотворчість Т. Шевченка. З одного боку, це світ сакральний – світ Творця, з другого, – світ реальний, світ людини. Особливе місце у творчості Кобзаря займає близький серцю поета світ рідної землі – України. Символіку світів відбивають численні асоціативні зв'язки мовних одиниць.

Ключові слова: *концепт, символ, сакральний/реальний світ, великий/малий світ, світ Бога/ світ людини.*

Стаття посвячена концептуальному образу «мир», который пронизывает все поэтическое речетворчество Т. Шевченко. С одной стороны, это мир сакральний – мир Творца, с другой, – мир реальний, мир человека. Особое место в творчестве Кобзаря занимает близкий сердцу поэта мир родной земли –

Украины. Символику миров отражают многочисленные ассоциативные связи языковых единиц.

Ключевые слова: концепт, символ, сакральный/реальный мир, большой/малый мир, мир Бога/мир человека.

The article deals with the conceptual notion «world», one of the central in Taras Shevchenko's poetry. One the one hand, it is sacral world – the world of God, on the other, – the real world, the world of man. The world of the native land – Ukraine, plays special role in his poetry. The symbols of those worlds reflect numerous associative relations between the elements of language.

Keywords: concept, symbol, sacral/real world, big/small world, the world of God/ the world of man.

Осягнути до кінця глибини лінгвостилістики і концептології поетичного слова Т. Шевченка, як і будь-якого іншого національного поете-генія, неможливо. Як зазначає В. М. Русанівський, у мові Т. Шевченка органічно злилися пісенний фольклор і усна оповідь, доповнені всім тим, що збереглося від давніх мов, уживаних у Київській Русі і в Україні [4, 3]. Цим пояснюється розмаїття Шевченкової лексики, з одного боку, та етносимволіки вислову, з другого. Як наголошує В. М. Русанівський, «заслуга Т. Шевченка перед українською культурою полягає насамперед у тому, що він надав літературній мові внутрішньої естетичної впорядкованості, збагативши народнорозмовну мову органічним уведенням у неї елементів із інших джерел і тим самим відділивши мову літератури від побутової мови» [там само].

Спробуємо підійти до мови Кобзаря з боку концептуальної її насиченості, глибин її народності та індивідуальної образності. Оскільки мова Т. Шевченка глибоко народна, то ідіостилістика його мовотворчості пройнята етносимволікою. Водночас Т. Шевченко не лише глибоко національний поет, а й письменник світового значення, отже, його лінгвостилістика виходить не лише на найвищі етнічні, але й на загальнолюдські реєстри. У цьому плані цікавим, на наш погляд, може бути детальний аналіз концептосфери «світ» у поетичній мовотворчості Тараса Шевченка.

О. О. Потєбня визначив три основні способи вираження символу за його співвідношенням з тим чи іншим предметом – порівняння, зіставлення і причинові відношення [3, 2-5]. Природа порівняння самозароджувальна. Саме на ньому часто й вибудовується поетична образність. Основою поетичної мовотворчості, за концепцією Г. Башляра [1, 99-101, 104, 110-111, 242], виступають природні першостихії, однією з яких є вогонь, що асоціюється зі світлом, отже й зі світом. Природна стихія світла у людській свідомості, в свою чергу, асоціюється з життям людини. З одного боку, **засвітити світло** – пробудити до життя, у

Т. Шевченка: «Може, вернеться [надія] з-за світа в пустку зимувати. Хоч все-редині обліть горілоу хату. І витопить, і нагріє, і світло засвітить...»¹ (примітку див. у кінці статті). З другого боку, **згасання світла** асоціюється зі смертю: «Навіки, праведний, заснув. Горіло світло, погасало. Погасло...Мертвий мов здригнув». Синонімом до світла як променистої енергії вогню виступає застаріла лексема **світ**, коли кажуть **поки світу сонця**, тобто доки сонце світить, пор. у Т. Шевченка: «Місяцю мій ясний! З високого неба сховайся за гору, бо світу не треба». Світло (світ) пов'язані з народженням нового дня, зокрема у виразах **на світ займатися (благословлятися)** у значенні «світати», наприклад: «Вже на світ займалось, вийшов я з ножем в халяві». Світанок у народі називають **світ-зорю**, як у народній пісні: «Ой уставай, мій миленький, вже надворі світ-зоря»; або у Т. Шевченка: «І світ настав...Ідуть молитися ченці за Гуса».

Як народження вогню **світло (світ)** оживлює «ясний світ животворящий», «світ Божий», «весь світ», тобто Всесвіт: «Не даєш на рай веселий, на світ Твій великий надивитись, намолитись». Великий світ Т. Шевченка постає перед нами в найрізноманітніших проявах – як сакральному («І світ Божий як Великдень»), так і реальному («Хоч годочок, хоч часочок на світ надивитись. Не довелось»).

На сакральне значення вказує асоціативний зв'язок світу й Бога як його творця. Божий світ – це й життєвий простір, у якому живе людина під покровительством Усевишнього («На всім світі Твоя правда, і воля, і слава») або який вона покидає навіки («Хоч коли-небудь, Боже милий! На світ твій виглянуть з могили»). Або ж це світло нового Божого дня («І дожить до світу Божого боялась»). Або ж це, нарешті, сам Бог-Усдержитель-Отець («О Боже мій, Світе! Що тут діять?») чи Пречиста Матір Божа («О світе наш незаходимий! О ти, Пречистая, в женах!»). Отже, людина обживає світ Божий і як Боже творіння вічно вдячна йому за все те краще, чим вона наділена від Бога («Боже! Боже! Даєш волю і розум на світі. Красу даєш, серце чисте»). Особливо виразною в мовотворчості Т. Шевченка постає бінарна опозиція **цей (сей)/той світ** як протиставлення Божого світу потойбічному, так званим засвітам, Божому Царству («Люблю тебе на сім світі, як на тім любила»). З цими світами тісно пов'язуються життя і смерть («Походимо, посидимо – на сей світ поглянем», «На той світ, друже мій, до Бога почимчикуєм спочивать»). Межі світів у Т. Шевченка майже прозорі («Може, пташкою прилине милий з того світа») і позначаються тісним зв'язком їхніх мешканців («А ви до мене на весілля з того світу прийшли?»), «Я вам з того світа, любі, усміхнусь»). Блаженство життя на цьому світі зіставляється з Раєм Небесним на тім світі («Благоденствіє їм на сім світі; на тім...Рай Небесний пошли»). Водночас сакральний світ у поета не завжди однозначний. З одного боку, потойбіччя співвідноситься з любов'ю («Не плач, не вопль, не скрежет зуба, – любов одвічну сугубу на той світ тихий принести»), з другого, – потойбічне

райське життя повністю заперечується («Та якого раю на тім світі благаєте? Немає! Немає!»). Межі світів окреслюють також сталі словосполучення **з-за світа** («Може, вернеться з-за світа в пустку зимовати») і **край світа** («Той неситим оком за край світа зазирає»). Останнє є відгомонам давньої віри людини в просторі межі видимого світу, співвідносного з горизонтом, який людина бачить, але сягнути його не може. Звідси вислів **на край світа**, тобто дуже далеко або будь-куди («Скажи ж мені, де мій милий? Край світа долину!»). Край світа асоціюється також із раєм, коли йдеться про щось недосяжне, нереальне («А тим часом пошукаю на край світа раю»). На противагу потойбічному раю постає пекло земного існування як окремої людини («Пекло йому на сім світі»), так і світу людей у цілому («Кров, пожари, всі зла на світі, війни, чвари, пекельних мук безкрай ряд»). І все ж людина хоче жити («Тяжко жить на світі, а хочеться жить»), хоч тягар нелегкого життя й наводить на думку: «А може, їй легше буде на тім світі».

Шевченкова поетична мовотворчість багата передусім концептуальними зв'язками, які породжує реальний світ. Такий світ характеризується численними авторськими художніми означеннями (**широкий, ясний, тихий, незаходимий, вольний, лукавий, несповитий**), наприклад: «Він не знатиме, де дітись на сім широкім вольнім світі». Для людини – це передусім зовнішній світ, у якому вона живе («Хто вас щиро без матері привітає в світі? Сини мої! Орли мої!»). Цьому світові протистоїть внутрішній (ірреальний) світ з усіма його радощами й печалами («І прийняла [Марія] в живую душу світ незримий Твого розп'ятого сина»). Печалі сповнюють людину, коли вона самотня («Та нема де прихилитись в світі одиноким»), передусім коли не знаходить собі пари («Невесело на світі жить, коли нема кого любить»). Зовсім інша річ, коли людина може сказати: «Я не одинокий, є з ким в світі жить». Самотність співвідноситься з чужиною, яку посидає зла доля: «Один я на світі без роду, і доля – стеблина-билина на чужому полі». Доля для людини – це й краще суспільне життя («Подай [Господи] їм долю на сім світі і більш нічого не давай»), і особисте щастя («Люби, кого знаєш, та не смійся надо мною, як коли згадаєш, а я піду на край світа, на чужій сторонці найду кращу або згину»). Персоніфікована доля бродить по світу, кожен її шукає, але чи кожному судилася щаслива. Звідси риторичні вислови: «Єсть на світі доля, а хто її знає?», «Чи є ж таки на сім світі слухняная доля?». Людина звертається до вищої сили: «Благослови шукать долю на широкім світі», бо нещасливі пошуки призводять до гіркоти відчаю, розпачу: «Нема йому в світі долі, полинула в поле!» або ще: «А долі немає. Пішов козак світ за очі».

Реальний світ у мовотворчості Кобзаря має різновимірний характер. Це й малий світ рідної домівки, наявність якої свідчить про прихильність долі, а відсутність – про її химерність («Нема йому в світі хати, недоля жартує»). Водно-

час маємо великий світ, у якому живе людина на землі («Світ широкий. Людей чимало на землі»). З одного боку, виділяємо бінарну опозицію **світ-земля (земна куля)** («Той блукає за морями, світ переходжає, долі-доленьки шукає» або ще: «Прощай, світе, прощай, земле, неприязний краю»), з другого, – асоціативну пару **світ-людське суспільство** («Умудріться, немудрії, хто світ оглядає, той і серце ваше знає»). У цілому ж простежуємо чіткий асоціативний зв'язок **світ-людина**, що переростає в асоціативний ряд **світ людей-людина в світі-людина серед людей**. Шевченко акцентує увагу на людині передусім незахищеній. Або це сирота («Тяжко мені сиротою на сім світі жити»), або ж самотня людина на чужині («Світ Божий не милий. Нудно йому на чужині»), або ж вона нещаслива в коханні («Хто питає, привітає без милого в світі?») чи взагалі обділена щастям-долею («Безталанна я. Тяжко, тяжко в світі»). Людина в поетичному світі Шевченка передусім соціально незахищена («Мої голубки молодії, для кого в світі живе?»). Вона в розпачі від безвиході («Що мені на світі, сироті, робити?»), сповнена терпіння («Жити не хочеться на світі, а сам мусиш жити»), самовідсторонена від оточення («На світ Божий не дивлюся, ні до кого не горнуся»). І все ж безнадією від Шевченкових рядків не віє. Поет вірить у духовну силу людини («Отакий-то муж праведний був він на сім світі»), тому радить: «Любіться, діточки, весною. На світі є кого любити» і навіть жартує: «Без ворогів можна в світі як-небудь прожити». В уяві поета світ (передусім рідний край) асоціюється, з одного боку, з волею, насамперед козацькою («Сини мої, гайдамаки! Світ широкий, воля – ідіть, сини, погуляйте»), а з другого, – з неволею («У тій неволі стало жаль, – що світ зав'язаний, закритий») [2, 191-205]. Шевченко сумує за світом вільної волі, який уярмлено, пор.: «Світе ясний! Світе тихий! Світе вольний, несповитий! За що тебе, світе-брате, в своїй добрій, теплій хаті оковано-омурано». Не випадково поет знову вдається до риторики: «Єсть на світі воля, а хто її має?» або ще: «Чи довго ще на сім світі кагам панувати?». Асоціативна пара **світ-воля** семантично трансформується в пару **світло-воля** на противагу опозиції **тьма-неволя**, бо поет твердо вірить: «І розвіє тьму неволі [Україна], світ правди засвітить»; пор. інші рядки, де Шевченко формулює свою громадянську місію проводиря: «Царям і людям напоказ на світ вас виведу надалі рядами довгими в кайданах». Опозиція **світ-воля-неволя** співвідноситься з іншою – **правда/кривда**, адже Божя воля тісно пов'язана з Божою правдою («І любити Твою [Бога] правду, і весь світ бачити»); пор. знову авторську риторику: «Де ж той світ? І де та правда? Горе! Горе!». Пошуки світової правди автор пов'язує з уроками національної історії: «Розкажи, що діялось в світі, чия правда, чия кривда» або ще: «Спи, гетьмане, поки встане правда на сім світі». Поет вірить, що можна знайти відповідь на запитання, «як в світі жить, людей любить, за правду стать! За правду згинуть». Бо світ перевернувся: «Он яке тво-

риться на сім світі! Яка правда у людей, мій сину», «Цар хоче весь світ полонити». Сучасний для поета світ – це тюрма, це «рик самодержавного владики», це Сибір – «несходиме» місце заслання вільнодумців. Як же домогтися того, щоб людина жила в світі любові, правди і добра, в світі «братолобія»? Відповіді Шевченко шукає в славному минулому України і вірить, «що оживе добра слава, слава України, і світ ясний, невичерпний тихо засіяє». При цьому він допускає, що змінити світ на краще без вогню і крові буде непросто. Звідси символіка вогню-пожежі, втілена в рядках-зверненнях до долі: «А дай жити, серцем жити і людей любити, а коли ні...то проклинати і світ запалити!».

Для Шевченка рідний світ – це передусім Україна («Світе тихий, краю мий, моя Україно!»), яка панувала колись «на широких світі». Поет переконаний: «Нема на світі України, немає другого Дніпра». Це край нашої козацької слави, яка «на всім світі стала», це велич козацьких столиць. З боєм поет констатує, що ця слава поступово гине, тому вигукує: «Чигирине, Чигирине, все на світі гине, і святая твоя слава».

Україна в поетичній мовотворчості Шевченка постає як великий світ – всесвіт («Слава тобі, Гамаліє, на весь світ великий, на весь світ великий, на всю Україну») і світ малий – рідна домівка («Вийшла з хати на світ дивуватись Яриночка»), близький душі краєвид («Чималий у яру ставок, зелений по горі садок. І верби, і тополі»). Великий сакральний світ, що асоціюється з рідною землею, Україною («Не даєш [Боже] на рай веселий, на світ Твій великий надивитись, намолитись») вступає в опозицію до малого сакрального світу – садка-райочка («Поставлю хату і кімнату, садок-райочок насажу»), українського села з обов'язковими вишневими садочками («Широкої села з вишневими садочками і люде веселі»). Водночас малий світ обов'язкового присадибного садочка також асоціюється в уяві поета з рідною країною («А я дивлюся... і серцем лину в темний садочок на Україну») [5, 286-295], а люба українцеві верба – з батьківською хатою («І досі сниться: під горою меж вербами та над водою біленька хаточка»). У цілому український світ-рай постає в уяві поета передусім в образах типових національних реалій – широколистих тополь («А кругом широколисті тополі, а там і ліс, і ліс, і поле»), куща калини біля криниці («Прийде до криниці, стане собі під калину, заспіває Г р и ц я»), вічнозеленого хрещатого барвінку («Барвінок цвів і зеленів, слався, розстилався»), прибережних верб над водою, місця традиційних побачень закоханих пар («Не стояла б до півночі з милим під вербою. Якби знала»).

Таким чином, у поетичній мовотворчості Т. Шевченка вимальовується концептуальний ланцюжок асоціативних мовних одиниць **світ** (сакральний і реальний) – **світло** (нового дня) – **Божий світ** (як творіння Бога і як оточення, в якому живе людина) – **цей/той світ** (сакральні світи людей і Царства Божого) – **край**

світа (як межа світів) – **земля (земна куля)** – **людське суспільство** (світ людей) – **людина** (людина в світі, людина серед людей) – **воля/неволя (світло/тьма/темрява)** – **правда/кривда** (Божа правда/людська правда/кривда) – **Україна** (як рідний, милий серцю край на протигагу чужині, решті світу). Концепт **світ** у поетичній мовотворчості Т. Шевченка увиразнює також цілий ряд фразеологізованих сполучень. Його теж можна вибудувати за принципом асоціативних зв'язків фразеологічних одиниць: **[ніби] [на]родитися на світ** («ніби знову я на волю, на світ народився») – **пускати по світу** («Дівчину покриткою по світу пускає») – **по світу блукати (волочитися, ходити)** («Чи я живу, чи доживаю, чи так по світу волочусь») – **світ за очі [йти]** («Піду собі світ за очі – що буде, те й буде») – **побачити світа** («Козацького наберешся та побачиш світа») – **[білим] світом нудити** («Сиротою білим світом нудить»). Цей ряд також засвідчує тісний зв'язок людини зі світом (вона народжується на світ, збагачує завдяки ньому власний досвід, як продуктивний, так і гіркий, шукає в ньому своє місце). Звичайно ж, людину передусім цікавить матеріальний бік її існування. Т. Шевченко як народний поет усіяко намагається увиразнити духовний стан людини в світі. Особливе місце з цією метою він відводить біблійним духовним пророкам-предтечам, які **розійшлися по світу і рознесли по ньому** любов і правду. Тим самим пересвідчуємося, що великий Кобзар видобуває з тканини мови константи культури (з одного боку, змісти понять, у даному разі поняття **світ**, а з другого, – концептуальні смисли слів чи виразів за їх асоціативними зв'язками). Поет подає це все так, що читач сприймає їх як продукти історико-культурної етносвідомості. Етнокультурні смисли мовних одиниць переростають у лінгвософію їхнього змісту. Сама мова є способом організації інформації про світ у найширшому розумінні цього поняття. Світ реалій переростає в світ слова, яке живе власним автономним життям. І це яскраво підтверджує віще й пророче поетичне слово Тараса Шевченка.

Примітка

¹ Тут і далі ілюстрації з творів Т. Шевченка подаємо за виданням: Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка: в 4-х томах. – Нью-Йорк: Едмонтон: Торонто, 2001.

ЛІТЕРАТУРА

1. Башляр Г. Земля и грёзы о покое. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 2001 (Французская философия XX века), 2001. – 320 с.

2. Про концепт «воля» детальніше див. Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту: декодування Шевченкового вірша. – К.: Правда Ярославичів, 2007. – 200 с.

3. Потебня А. А. О некоторых символах в славянской поэзии. – Харьков, 1914. – С. 2-5.
4. Русанівський В. М. Из Уманщини і з усієї України (народнорозмовне джерело мови Т. Шевченка) // Мовознавство. – 1999. – № 2-3. – С. 3-10.
5. Про концепт «сад» див.: Шевченко Л. І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови: теорія аналізу. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2002. – 498 с.

Г. В. Зимовець (Київ)

ЗНАЧЕННЯ ПРОПРІАТИВІВ ЯК МОТИВУЮЧИХ ЧИННИКІВ УТВОРЕННЯ ЕРГОНІМІВ

У статті розглядається проблема мотивованості ергонімів. Автор аналізує роль інших пропріативних розрядів, а саме топонімів і антропонімів, в утворенні назв підприємств та організацій.

Ключові слова: ергонім, мотивованість, внутрішня форма.

В статье рассматривается проблема мотивированности эргонимов. Автор анализирует роль других проприативных разрядов, в частности топонимов и антропонимов, в образовании наименований предприятий и организаций.

Ключевые слова: эргоним, мотивированность, внутренняя форма.

The article deals with a problem of business names motivation. The author focuses on the role of toponyms and antroponyms in business names formation.

Keywords: business name, motivation of meaning.

Проблема мотивованості є однією із центральних у лінгвосеміотиці, оскільки до певної міри відображає характер семантичного відношення між знаком (мовною одиницею) та його позначуваням. У залежності від довільності/зумовленості цього відношення лексика поділяється на мотивовану та немотивовану. За концепцією Ф. де Соссюра, мовний знак є умовним і довільним, це означає, що спосіб позначення тих або інших референтів не є детермінованим у плані форми та змісту. Однак, з іншого боку, принцип довільності мовного знака не можна абсолютизувати, оскільки одиниці мови перебувають у сітці парадигматичних і синтагматичних зв'язків на різних рівнях, і тому значення конкретної одиниці визначається її місцем в системі. Таким чином, спостерігаємо зумовленість значення мовної одиниці вже в межах самої мовної будови, при-